

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

1

Δὲν εἶναι ἡ πρώτη—μὰ βέβαια, οὔτε ἡ τελευταία—φορά, ποὺ θὰ γίνη ἡ ἀπελπισμένη προσπάθεια νὰ κοιταχτῇ τὸ αἰνιγμα κατάματα. Στὴν ίστορία τῆς θεωρητικῆς σκέψεως μπορεῖ νὰ ἐπισημάνῃ κανεὶς πολλὲς ἀνάλογες προσπάθειες,—καὶ συχνὰ θὰ βρῇ τὴν εὐκαιρία νὰ σκύψῃ, μὲ ζωηρὴ συγχίνηση, σὲ μερικὰ κεφάλαια, ἀπὸ τὰ πιὸ βαθειὰ καὶ πιὸ δραματικὰ τῆς φιλοσοφίας μας, ποὺ ἐκφράζουν μιὰ ἄμεση θέα, μιὰ ἄμεση ἐποπτεία τοῦ ἀγωνιώδους μυστηρίου τοῦ εἶναι—διπλὰ ἀγωνιώδους γιὰ τὸ διορατικὸ νοῦ,—καὶ ποὺ ἀπηχοῦν μιὰ τελευταία καὶ ὑπέρτατη βεβαιότητα ποὺ δὲν ὑποφέρει καμμιὰ ἀμφιβολία καὶ ποὺ διαφεύγει ἀπὸ κάθε προσπάθεια δρισμοῦ μὲ τὶς μεθόδους τῆς ἀφηρημένης σκέψεως.

‘Η δυνατότητα νὰ συλλάβουμε, μὲ μιὰ ὑπέρτατη προσπάθεια ἔνοράσεως, μιὰ γνώση πολὺ βαθειὰ καὶ περίπου δριστικὴ τῶν τελευταίων λόγων τοῦ εἶναι, δὲν μπορεῖ ἀπὸ κανέναν ν’ ἀμφισβητηθῇ. Καὶ στὶς μεγάλες «σκεπτικὲς» ἐποχὲς τοῦ πνευματικοῦ καμάτου καὶ τῆς παρακμῆς, στὶς ἐποχὲς ποὺ μιὰ γλυκειὰ ψυχικὴ κούραση παραλύει τὴν πνευματική μας θέληση, ὑπάρχει ἡ πεποίθηση αὐτὴ σὰν μυστικὴ ἐλπίδα καὶ προσμονή, σὰν παραίνεση καὶ προτροπή. ‘Υπακοῦμε,—καὶ δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ ὑπακοῦμε πάντοτε,—στὴν αἰνιγματικὴ ἐπιταγὴ τῆς ψυχῆς μας, ποὺ δοκιμάζει κάθε φορὰ νὰ ἔννοήσῃ, μὲ μιὰ ὑπέρτατη προσπάθεια, τὸ μεγάλο αἰνιγμα τοῦ εἶναι σ’ ὅλα του τὸ ἀμέτρητα βάθη καὶ πλάτη, ἀποτυγχάνει καὶ ξαναοχίζει . . . ξαναοχίζει πάντοτε μὲ τὴν ἕδια δυνατὴ δρμή, μὲ τὴν ἕδια

τραγική καὶ ἀκατάβλητη λαχτάρα. Γιατὶ δὲν πρέπει νὸς ἀμφιβάλλουμε: ὑπάρχουν οὐρανοί, τρίσβαθοι καὶ ἀπείρως μακρυνοί, ποὺ δὲν μποροῦν νὸς ἀνοιχτοῦ στὴ ζήτησή της, τὴ γεμάτη δύναμη καὶ πάθος. Ὁ νοῦς μας,—δισονδήποτε φωμαλέος, δισονδήποτε διορατικὸς καὶ ἂν εἶναι,—δὲν μπορεῖ,—καὶ δὲν θὰ μπορέσῃ πιθανὸν ποτέ,—νὰ φέγγῃ τὴ βολίδα τῆς σκέψεως ως τὰ τελευταῖα βάθη τοῦ αἰνίγματος. Θὰ εὐλαβηθῶ τὸ τελευταῖο μαστήριο καὶ δὲν θὰ ἐπιχειρήσω, μὲ τὶς ἀφηρημένες φόρμουλες μας τεχνητῆς δοντολογίας, νὰ σκεπάσω τὸ βαθύτατο αἴσθημα δέους καὶ ταπεινώσεως, εὐλάβειας καὶ θαυμασμοῦ⁽¹⁾,—ἥ λέξη στὴ δυνατὴ ἔννοια τοῦ Πλάτωνος,—ποὺ μοῦ ἐμπνέει καὶ ποὺ εἶναι τὸ τελευταῖο μυστικὸ κάθε ἀνώτερης ψυχῆς. Οἱ «σοφοί» φυσιολόγοι, οἱ λογιστικοὶ καὶ οἱ πειραματιοτές, οἱ οἰκοδόμοι τοῦ *a priori*,—ἔνας Ἀριστοτέλης, ἔνας Νεύτων, ἔνας Σπινόζα, ἔνας Ἐγελος,...—θέλησαν μὲ κάθε τρόπο νὰ τὸ ταπεινώσουν καὶ νὰ τὸ ἔξαφαγίσουν. Ἄλλὰ τὰ πιὸ βαθειὰ καὶ τὰ πιὸ δεύτερη πνεύματα,—ἔνας Πλάτων, ἔνας Αὐγουστῖνος, ἔνας Πασκάλ, ἔνας Γκαϊτε, τόσοι ἄλλοι,—τὸ ἐδέχθηκαν ταπεινὰ καὶ τὸ εὐλαβήθηκαν. Οἱ πρῶτοι προβάλλοντας τὴ συνόλη φύση σὸν αὐτὸν ἥ ἐκεῖνο τὸν πίνακα τῶν κατηγοριῶν, δένοντας τὴν πραγματικότητα μὲ μαγικοὺς ἀμετάθετους τύπους, περιορίζοντας τὸν ἀσύληπτο πλοῦτο τῆς διαμορφώσεώς της σὲ μιὰ ἔνιαία μορφὴ καὶ τὴν ἀπειρία τῶν δυνατοτήτων ἥ πιθανοτήτων σὸν ἔνα ὀρισμένο ἀριθμὸ περιπτώσεων, κάνοντας τέλος τοὺς ἀείρροους καὶ μοναδικοὺς ρυθμοὺς ἀνεξαίρετους προϋπολογισμένους νόμους, νομίζουν πὼς κυριαρχοῦν ἐπάνω στὸ Ἀνεπίστητο. Μετριοφρονέστεροι — καὶ βαθύτεροι — οἱ δεύτεροι, προσπαθοῦν — καὶ ὑπογραμμίζουν αὐτὴ τὴν προσπάθεια — νὰ φέγγουν στὰ ἀμέτρητα βάθη καὶ πλάτη τῆς συνόλης πραγματικότητας ἔνα φιλοσοφικὸ βλέμμα ἀπὸ τὰ πιὸ εὔρεα καὶ πιὸ δυνατά· καὶ νὰ ἐκφράσουν τὴν τελευταία καὶ ὑπέρτατη ἔννοια τῆς ὑπάρξεως — καὶ τῶν περιωμένων της — ποὺ συγκομίζουν, μὲ τὴ βαθειὰ μελωδία τῶν λέξεων ἥ μὲ τὴ ζωντανὴ γλῶσσα τῶν μεταφορῶν καὶ τῶν εἰκόνων.

(1) Ὁ θαυμασμὸς εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς πηγὲς τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας ποὺ μιλάει στὰ τρίσβαθα τῆς ψυχῆς μας. «Μάλα γάρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν οὐ γάρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἥ αὕτη», λέγει δὲ Πλάτων στὸ «Θεαίτητο». Καὶ δὲ Ἀριστοτέλης, στὴν πρώτη σελίδα τῆς Μεταφυσικῆς του: «Διὰ γάρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἀνθρώποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἥρξαντο φιλοσοφεῖν, ἐξ ἀρχῆς μὲν τὰ πρόχειρα τῶν ἀπόρων θαυμάσαντες, εἰτα δὲ κατὰ μικρὸν οὕτω προϊόντες καὶ περὶ τῶν μειζόνων διαπορήσαντες».

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

Αὐτοί, γιὰ μένα, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ πρότυπα: ζωντανὰ καὶ ὑψηλὰ παραδείγματα. Προαισθάνομαι μιὰ τελευταία πραγματικότητα μυθωδῶς πλούσια, ἀλλὰ πολιορκημένη ἀπὸ αἰνίγματα ὃπως ὁ χρόνος, ὁ μητρικὸς χῶρος, ἡ μοῖρα, ἡ ἀνάγκη, ἡ τύχη, ὁ θάνατος, ἡ ψυχή, ὁ Θεός· καὶ προσπαθῶ ὑπὸ αποσπάσω, μὲ τὶς προϋποθέσεις τῆς ζωντανῆς σκέψεως, κάποιες ἀπόψεις ἀπὸ τὴν ζώνη τῆς νύχτας,—ὅτι ἀρκεῖ νὰ μᾶς κάνῃ νὰ διαισθανθοῦμε τὸν ἀσύληπτο πλοῦτο τοῦ ὄλιχοῦ εἶναι, τὴν τελευταία σημασία του τὴν πιὸ βαθειά.

Ὑπάρχει μιὰ βαθειὰ πρόοδος τῶν «ζωντανῶν κόσμων», ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ τυχαῖα φαινόμενα τῆς ἐπιφάνειας καὶ μὲ μιὰ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα μοιραῖα καὶ ἀνεξαίρετη: Ποιὰ εἶναι ἡ πρώτη ἀρχή τους; μήπως πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε ἐκεῖ ποὺ πάντοτε ἦταν,—στὴ μυστηριώδη πηγή, τὴν χωρὶς προέλευση οὔτε καταγωγή, ποὺ ὀνομάζουμε ὡς αὐτὴ τὴν ἡμέρα, μὲ μιὰ λέξη σεβαστὴ καὶ βαθειά, Θεό; Υπάρχουν,—στὸ βλέμμα τοῦ διορατικοῦ,—ῷρισμένοι ἐσωτερικὸν νόμοι,—ἀπρόσιτοι ἐξ ἄλλου στὸ κριτήριο τῆς λογικῆς μας,—ποὺ δένουν τοὺς «ἀδελφοὺς» κόσμους,—ἄτομα ὑπέρτατης τάξεως γιὰ μᾶς,—τοὺς ὑποτάσσουν, τοὺς περιορίζουν; μ' ἄλλα λόγια διέπουν τοὺς ἀμέτρητους κόσμους, ποὺ διαγράφουν τὶς μεγαλοπρεπεῖς τροχιές των στοὺς μητρικοὺς κόλπους τοῦ χώρου, ὥρισμένοι νόμοι μὲ ἀναγκαιότητα πολὺ βαθειά, σύμφωνα μὲ τοὺς ὅποίους θ' ἀναπτυχθοῦν, θὰ ὠριμάσουν, θὰ παρακμάσουν, θὰ ἔξαφανιστοῦν χωρὶς ἐλπίδα ἐπιστροφῆς, ὥρισμένοι, τέλος, φραγμοὶ ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ξεπεράσουν ὃπως εἶναι ἡ μορφή, ἡ διάρκεια, ὁ αὐθεντικὸς χρόνος μὲ τὴ μία του ἀνεπίστροφη κατεύθυνση, ἡ μυστηριώδης ἀλληλουχία τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν φάσεων,—ἄνοιξη, ἀκμή, μαρασμός,—μέσ' στὶς ὅποιες θὰ τελέσουν τὸν κύκλο τῆς ὑπάρχεως των; Ποιὰ εἶναι ἡ ἀνάγκη ἡ πιὸ βαθειὰ τῆς ἴστορίας τοῦ πλανήτου μας; καὶ ποιὸς εἶναι ὁ περιωρισμένος ωόλος, ὁ προορισμός, ἡ σημασία τῆς ζωῆς ποὺ ἀγκαλιάζει τὴν ἐπιφάνειά του; Ποιὰ εἶναι, τέλος ἡ πολὺ βαθειὰ καί, συνεπῶς, ἀκριβὴς ἔννοια τῶν τελευταίων καὶ πιὸ ὑψηλῶν ἰδεῶν μας ποὺ ἐπισημαίνουμε συνήθως μὲ τὶς λέξεις μοῖρα, διάρκεια, χρόνος, χῶρος, πρώτη ἀρχή, φύση, ζωή, ψυχή, σύμπαν, κόσμος;

Τὰ ἐρωτήματα αὐτά,—πολὺ γενικὰ καὶ μᾶλλον σχηματικά,—προετοιμάζουν,—στὸ διορατικὸ βλέμμα,—μιὰ σκέψη ἐλεύθερη καὶ πλατειά, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθῇ καὶ νὰ ἔξελεγχθῇ μ' ἐπιτυ-

χία,—θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τὸ τονίσω ἀπὸ τώρα,—παρὰ ἀπὸ ἔκεινους ποὺ θὰ τὴν ἔχουν δλόκληρη καταλάβῃ καὶ, συνεπῶς, ἀφομοιώσῃ ἐσωτερικά. Ἡ σκέψη αὐτή,—ποὺ θὰ τὴν ἐκφράσω μὲ τὸ μάξιμουμ ὑπέροτατης διαιύγειας,—ἀγκαλιάζει τὰ τελευταῖα καὶ πιὸ ὑψηλὰ προβλήματα τοῦ εἶναι, καὶ μπορεῖ, λοιπόν, νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάση, σὲ μιὰ νέα φιλοσοφία, τὴν μόνη γιὰ μένα πιθανή, ποὺ δταν θὰ ἔχῃ δώσει μιὰ εἰκόνα, πιστὴ καὶ αὐθεντική, τῆς δλότητας τοῦ εἶναι—καὶ τῶν πεπρωμένων του—θὰ προχωρήσῃ στὶς πλατειὲς περιοχὲς τῆς ζωντανῆς ιστορίας, ὅπως ἐκτυλίσσεται στὴν ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ πλανήτου, γιὰ νὰ ζητήσῃ, τέλος, τὰ ὑψηλώτερα μέσα ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν τὴν καλλίτερη πρακτικὴ δργάνωση τῆς ζωῆς μας καὶ τοῦ μέλλοντός μας.

Νὰ φένουμε ἔνα φιλοσοφικὸ βλέμμα ἀπὸ τὰ πιὸ πλατειὰ καὶ τὰ πιὸ αὐστηρά, ἐπάνω στὸ δλικὸ εἶναι καὶ νὰ παρατηρήσουμε ἀπὸ μέσα τὶς τελευταῖες καὶ πιὸ ὑψηλὲς ἰδέες· νὰ σπουδάσουμε τὸν κόσμο αὐτὸ στὸν δποῖο ἀνήκουμε ὡς ἐνότητα καὶ νὰ ζητήσουμε τὶς προϋποθέσεις του τὶς πιὸ βαθειές, προωθώντας τὴ σκέψη μας ὡς τὰ πιὸ σκοτεινὰ καὶ ἀγωνιώδη προβλήματα τῆς καταγωγῆς: αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα μας. Νὰ ἐμβαθύνουμε καὶ νὰ φωτίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ίδικῆς μας ὑπάρχεως—καὶ τῶν πεπρωμένων της,—πρόβλημα ποὺ ἀπασχολεῖ τὸ πνεῦμα ὅλων τῶν καιρῶν μὲ πάθος ἄλλὰ χωρὶς δριστικὴ ἐπιτυχία: αὐτὸς εἶναι δ βαθύτερος σκοπός μας.

2 (¹)

‘Υπάρχουν—εἶναι παραδεκτὸ ἀπὸ δλους περίπου σήμερα—δυὸ μέθιδοι σκέψεως καὶ παρατηρήσεως, σ' δλα τους τὰ σημεῖα ριζικὰ διαφορετικές: ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἀκριβὴς ἐπιστήμη, ἡ ἐνόραση καὶ ἡ αὐστηρὴ σκέψη. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀδελφὴ τῆς τέχνης μεγάλου στύλ, προπαντὸς τῆς ὑψηλῆς ποιήσεως, τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ἀκριβὴς ἐπιστήμη εἶναι κόρη τῆς αὐστηρῆς λογικῆς

(¹) Οἱ σκέψεις ποὺ ἀκολουθοῦν (§ 2 ἕως 6) δὲν ἔξαντλοῦν φυσικὰ τὸ θέμα τους, πού, ἀπ' τὴ σοβαρότητά του καὶ τὴν ἔκτασή του, ἀπαιτεῖ πλατειὰ καὶ δύσκολη ἀνάλυση. Ὁμολογῶ μάλιστα πὼς ἐδίστασα πολὺ πρὶν νὰ τὶς τοποθετήσω ἐδῶ,—μὲ τὴ μορφὴ τούλαχιστο ποὺ ἔχουν. Ἐθεώρησα δμως πὼς ἦταν ἀναγκαῖο νὰ δώσω δπωσδήποτε μιὰ Ιδέα, ἀμυδρὴ ἐστω καὶ φτωχὴ, μερικῶν προβλημάτων τῆς σκέψεως ποὺ συνδέονται ἀμεσα ἡ ἔμμεσα μὲ θεμελιώδεις ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου,—ἐπιφυλασσόμενος νὰ τὰ μελετήσω ἀργότερα καὶ πάλι.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

καί, a fortiori, τῆς ἀνώτερης μαθηματικῆς. Καθεμιὰ ἐκπληρώνει ἔναν ἴδιαίτερο ρόλο, ἔναν ἴδιαίτερο προορισμό. Ἡ πρώτη ὑπερβαίνει μὲ φιλοκίνδυνη τόλμη τὰ δρια τοῦ δεδομένου καὶ προσπαθεῖ νὰ μελετήσῃ — στὴν ὑπέρτατη ἔννοια τῆς λέξεως — τὴ συνόλη πραγματικότητα, ἐμπιστεύμενη τὴν ἀμερη ἐνόραση ποὺ τὴν θεωρεῖ ἀρχὴ καὶ πηγὴ κάθε ἀλήθειας ζωντανῆς καὶ βαθειᾶς. Ἡ δεύτερη ἀγκαλιάζει προπαντὸς τὸ δεδομένο καὶ θεωρεῖ διὰ ἐκπληρώνη τὸ σκοπό της ἐὰν συνδέσῃ τὰ γνωστὰ γεγονότα μὲν αὐτό τρόπο νοητό, καταληπτό, καὶ ἐὰν τὰ ἀναγάγῃ στοὺς «αιῶνιον» φυσικοὺς νόμους καὶ στὶς σχέσεις αἰτιότητας ποὺ ἔχει ἀπὸ ποὺν δργανώσει.

Δὲν εἶναι λατὸν ἡ φιλοσοφία ancilla τῆς ἐπιστήμης. — *philosophia ancilla scientiae!* — δπως ἐπίστευαν μὲ δυνατὸ πάθος οἱ συστηματικοὶ θεωρητικοὶ τοῦ XIX αἰῶνα; Πῶς ἐννοῶ τὴν ἀποστολὴ τῆς πρώτης; καὶ πῶς τὸ ρόλο τῆς ἄλλης;

Ἡ φιλοσοφία, γιὰ τοὺς σύγχρονους σκαπανεῖς τῆς ζωντανῆς σκέψεως, δὲν εἶναι μιὰ τάση νὲ ἀγκαλιαστοῦν σὲ μιὰ μεγάλη σύνθεση ἥ, ἔστω, νὰ προεκταθοῦν καὶ νὰ μεγεθυνθοῦν τ' ἀποκτήματα τῶν ἴδιαίτερων ἀκριβῶν ἐπιστημῶν. Διαγράφει τὴ μεγαλοπρεπῆ της τροχιὰ ὑπεράνω τῶν ὠργανωμένων ἐπιστημῶν καὶ ἀπαντᾶ στὰ ἐρωτήματα ποὺ καμμιὰ ἴδιαίτερη ἐπιστήμη δὲν θὰ ἥξερε νὰ θέσῃ ἥ νὰ λύσῃ. Εἶναι κατοχὴ βαθῶν τοῦ εἶναι, ποὺ ἔχουν συλληφθεῖ μὲ μιὰ εὐθεῖα—χωρὶς ὑποθέσεις καὶ σχήματα a priori—παρατήρηση, μὲ μιὰ δυναμικὴ τῆς ζωντανῆς ἐνοράσεως ἀπὸ τὶς ὑψηλὲς καὶ πιὸ ρωμαλέες, καὶ ποὺ καμμιὰ ἔρευναι ἐπιστημονικὴ δὲν μπορεῖ νὰ προσπελάσῃ. Ἡ ἀποδεικτική της δύναμη δὲν ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὶς ἐπαληθεύσεις, οὔτε ἀπὸ τὶς λογικὲς ἀναλύσεις καὶ τὰ νομοθετήματα ποὺ θεσπίζουν οἱ «σοφοί». Κλίνει μιὰ τελευταία καὶ ὑπέρτατη βεβαιότητα, δπου δὲν μπορεῖ νὰ πέσῃ ἥ σκιὰ ἀμφιβολίας, ἐπιφυλάξεως ἥ, ἔστω, προσωρινοῦ δισταγμοῦ.

Εἶναι πολὺ μεγάλη ἥ ἀξία καὶ ἥ σημασία τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἐπιστήμη,—ποὺ αἰσθάνεται ἐπὶ τέλους βαθύτατα τὴν ἀδυναμία της νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ τὸ βάθος τῶν πραγμάτων, τὴν ἐσώτατη φύση τῆς ζωντανῆς πραγματικότητας, τὴ βαθειὰ σημασία τῶν φυσικῶν μεταμορφώσεων, τὴ βαθειὰ ἀναγκαιότητα τῆς ἔξελίξεως,—γυρίζει πάλι τὰ μάτια της, γεμάτα ἐλπίδα καὶ ἐμπιστοσύνη, πρὸς τὸ μοναδικὸ τοῦτο μέσο γιὰ νὰ λύσουμε, δσο πάει καὶ δσο εἶναι δυνατό, τὰ κεφαλαιώδη προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὴν ξυπνημένη μας ὕπαρξη. Πόσους σφαλεροὺς δρόμους δὲν ἔχει ὡς τώρα ἀκολουθή-

σει! Πόσες ύποθέσεις, χτισμένες μὲ ἀξιοθαύμαστη πλαστικὴ δύναμη καὶ ἀρχιτεκτονική, δὲν ἔχει ἐγκαταλείψει ἀπὸ τὴν μιὰ μέρα περίπου στὴν ἄλλη! Πόσες φρορὲς δὲν ἐθεώρησε ὡς τελευταία καὶ ἀπαραβίαστη βεβαιότητα, διε τὸ δὲν ἦταν παρὰ παροδικὸ κι ἀπίστευτα προσωρινό! Κι ἀπὸ πόσες σειρὲς ἀνεπαρκῶν τύπων,—ῶσαν νὰ εἶναι ποτὲ δυνατὸ ν^ο ἀρκοῦν οἱ τύποι καὶ τὰ σχῆματα a priori,—ἀνεπαρκῶν λοιπὸν τύπων ποὺ ἐνόμιζε κάθε φρορὰ πὼς ἔξαντλοῦσαν τὴν βαθειὰ ἔννοια τοῦ σύμπαντος δὲν ἐπέρασε! Κοιτάζω μελαγχολικὰ τὶς μάταιες αὐτὲς προσπάθειες ποὺ ἐστήθησαν κάποτε τὶς πιὸ μεγάλες ἐλπίδες καὶ τὴν πιὸ δυνατὴ πίστη στὶς μεθόδους τῶν ἐπιστημονικῶν ἔρευνῶν, καὶ μιὰ λύπη βαθειὰ γεμίζει τὴν ψυχή μου,—ὅπως κάθε ἀπροκαταληπτὴ ψυχή. Τὶ εὐτυχία, ἀλήθεια, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ κλείσουμε τὴν Ζωὴ καὶ τὴν Φύση σ' ὥρισμένους ἀκριβεῖς φυσιολογικοὺς καὶ βιολογικοὺς νόμους, σ' ὥρισμένους τύπους μιᾶς θελκτικῆς διαύγειας ὑψηλὰ διανοητικῆς! Τὶ εὐτυχία, ἂν ἦταν δυνατὸ νὰ κλείσουμε σ' ἕνα σχῆμα τῆς ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς διάνοιας,—ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἐπιβάλλουν στοὺς γενικοὺς νόμους τῆς φύσεως μιὰ μορφὴ μαθηματικῆς ἰούτητας ἀξιοθαύμαστη,—τὴν ἀρχὴ τοῦ Σύμπαντος! Θὰ μποροῦσα νὰ θυσιάσω μὲ εἰλικρινῆ χαρὰ ὅλη τὴν βαθειά μου πίστη καὶ ἀγάπη, ἀμείωτη ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐφηβικά μου χρόνια, ἢ καλλίτερα: ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἐσκίρτησα γιὰ πρῶτη φρορὰ ἀπὸ τὴν δυνατὴ λαχτάρα ν^ο ἀνέβω ἐκεῖ ὅπου τὸ βλέμμα μπορεῖ νὰ πάῃ τολμηρὰ ἀπὸ κορυφὴ σὲ κορυφὴ, ἐπάνω ἀπὸ ἀλυσσίδες μακρυνῶν βουνῶν, πρὸς τὸν δρίζοντα τοῦ ἀγνώστου,—νὰ θυσιάσω, λέγω, ὅλη τὴν βαθειά μου πίστη καὶ ἀγάπη πρὸς τὴν ζωντανὴ φιλοσοφία, γιὰ μιὰ μόνο ἀπὸ τὶς γόνιμες ζισως καὶ ὑπέροχες ἄλλὰ φανταστικὲς προοπτικὲς τῶν μεγάλων μαίτρε τοῦ φιλοσοφικοῦ μηχανισμοῦ, τοῦ Laplace, αἴφνης, ἢ τοῦ Du Bois-Reymond ἢ τοῦ Huxley. Πῶς ν^ο ἀρνηθῶ τὴν μαγικὴ γοητεία ποὺ ἔξασκεῖ ἐπάνω μου ἢ προοπτικὴ μιᾶς καθολικῆς μαθηματικῆς ποὺ θὰ ἐπετύγχανε στὸ ἐγγὺς ἢ στὸ ἀπότερο ἔστω μέλλον νὰ παραστήσῃ τὴν συνολικὴ πρόβαση τοῦ σύμπαντος, «μ^ο ἔνα καὶ μόνο μαθηματικὸ τύπο, μ^ο ἔνα μόνο τεράστιο σύστημα ταυτόχρονων διαφορικῶν ἔξισώσεων, ἀπ^ο δπου θᾶβγαινε, κάθε στιγμῇ, ἢ κατεύθυνση καὶ ἡ ταχύτητα κάθε ἀτόμου τοῦ κόσμου»⁽¹⁾; Πῶς ν^ο ἀρνηθῶ τὴν δυνατὴ γοητεία ποὺ ἔξασκεῖ ἐπάνω μου τὸ ὑψηλὸ ἴδεωδες τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστήμης, τῆς αὐστηρῆς σκέψεως, τῆς ἀποδείξεως καὶ τοῦ δρισμοῦ,

(1) Ἀπὸ μιὰ ζωηρὴ διατύπωση τοῦ Du Bois-Reymond.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

τῆς πειραματικῆς τεχνικῆς καὶ τῆς αἰτιώδους ἐρμηνείας; Ἐλλὰ τὸ ίδεωδες αὐτὸ εἶναι δυστυχῶς ἀνέφικτο ἥ, ἀκριβέστερα, προϊὸν περισσῆς ἐπάρσεως ἐπάνω σὲ μιὰ φιλοσοφίη πλάνη. Ἡ ἔρευνα ἀπὸ βαθύτερη φιλοσοφικὴ ἀποψη τῆς ἀξίας, τῆς δυνάμεως καὶ τῆς σημασίας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν,—ποὺ ἀρχισαν κι ἀποτέλειωσαν, μὲ τόση κριτικὴ δύναμη καὶ στοχαστικότητα, ἐκλεκτοὶ διανοηταὶ προερχόμενοι (οἵ περισσότεροι) ἀπὸ τοὺς χόλπους των,—ἔφθασε σ' ἀπρόπτα συμπεράσματα ποὺ κανεὶς πειὰ δὲν τ' ἀγνοεῖ καὶ κανεὶς δὲν μένει ἀνεπηρέαστος. Τὸ πείραμα ἀκόμη, μοναδικὴ ἕως χθὲς πηγὴ ἀσυζήτητης βεβαιότητας, ἔχασε τὸ ἀναγκαστικό του καὶ ἀπαραβίαστο κῦρος. Στὰ μάτια τῶν βαθύτερων σύγχρονων σοφῶν δὲν εἶναι πειὰ παρὰ σύνολο μετρήσεων ποὺ προύποθέτουν ἓνα πλῆθος συμφωνιῶν καὶ θεωριῶν,—στὴν οὐσία ὑποθέσεων. Πόσο μακρὺν εἴμαστε ἀπὸ τὸ «*hypotheses non fingo*» τοῦ Νεύτωνος! Ἡ φυσική, θέλω νὰ πῶ ἡ μαθηματικὴ φυσική, εἶναι σύστημα⁽¹⁾ ὑποθέσεων ποὺ προορίζονται νὰ στηρίξουν, περίπου μόνο μὲ τὴν ὑπερβατικὴ μαθηματικὴ σκέψη, τὴν αἰτιώδη ἀναγκαιότητα καὶ τοὺς γενικοὺς νόμους, —ώρισμένους πάντοτε, ποσοτικοὺς καὶ ἀμετάβλητους,—τῶν φυσικῶν φαινομένων.

Γιὰ τίποτα πειὰ στὴν περιοχὴ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι. Μόνο ἡ βεβαιότητα τοῦ μαθηματικοῦ μηχανισμοῦ μᾶς ἔμεινε! Πέρνουμε τ' ἀποτελέσματα τῶν ἐπιστημονικῶν παρατηρήσεων ἥ τοῦ φυσικοῦ πειράματος,—ἀποτελέσματα τοῦτα συμφωνιῶν καὶ θεωριῶν,—τὰ μεταμορφώνομε, μὲ καὶ χάρη στὰ μαθηματικὰ σύμβολα, σ' ἀφηρημένα μαθηματικὰ καὶ βγάζουμε,—μὲ μιὰ αὖξινσα ἐνέργεια τῶν λογικῶν δυνατοτήτων,—τοὺς τύπους καὶ τὶς ἔξισώσεις ποὺ μᾶς χρειάζονται. Κι αὐτὸ λέγεται παρατήρηση καὶ ἐρμηνεία τῆς φυσικῆς πραγματικότητας! Ἐλλὰ ἡ «φύση» μ' αὐτὸ τὸν τρόπο καταντᾶ πιστὸ πιστοῦτο τῆς μαθηματικῆς⁽²⁾. Τὴν ἀπολιθώνομε,—μὲ τὰ διαγράμματα, τὶς φόρμουλες, τὶς ἔξισώσεις,—σ' ἓνα σύστημα ἀντικειμένων διακρινόμενων στὸν ἀριθμὸ καὶ στὸ γένος, μ' ὠρισμένες ἴδιότητες, ποὺ τὸ ἀναγκάζουμε ν' ἀργοκυλᾶ στοὺς τροχοὺς τῶν ἀριθμῶν,—σύμβολα μᾶς αἰτιώδους

(¹) Ἡ συστηματικὴ μορφὴ εἶναι ἓνα οὐσιαστικὸ καὶ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστήμης.

(²) Καὶ τῆς ἀξίζει μιὰ φιλοσοφία ποὺ εἶναι, ὅπως λέγει ὁ Γαλιλαῖος, «scritta in lingua matematica» στὸ μεγάλο βιβλίο τῆς φύσεως.

ΟΚΤΩ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΑ

ἀναγκαιότητας,—γιὰ νὰ ξεσηκώσουμε, τέλος, ἀπὸ κεῖ μιὰ εἰκόνα δπου δὲν ὑπάρχει οὕτε ὑπόνοια ζωῆς, οὕτε ὑπόνοια μυστηρίου.

Ἐντυχῶς ὁ καιρὸς ποὺ εἶχαν κῦρος τέτοιες κατασκευὲς ἐπέρασε χωρὶς ἔλπιδα ἐπιστροφῆς. Κανεὶς πειὰ σήμερα δὲν αἰσθάνεται ἀσφάλεια καὶ βεβαιότητα. ‘Η πιθανότητα ἔγλυστρησε σ’ ὅλες τὶς ζῶντες τῆς ἀκριβοῦς ἐπιστήμης,—καὶ ἡ θεωρία τῶν πιθανοτήτων ἔκειδισε κῦρος καὶ ἄξια, ἀνυποψίατα χθές. Οἱ πιὸ καταστρεπτικὲς ἀμφιβολίες ὑψώθηκαν ἐκεῖ πού, χθὲς ἀκόμη, ἐπικρατοῦσε ἡ πιὸ σταθερὴ πίστη καὶ βεβαιότητα. ‘Η ἀπόλυτη ἀκρίβεια τῶν φυσικῶν νόμων, δπου εἶχαν στηριχθεῖ τόσες μεγάλες ἔλπιδες, δὲν ὑπάρχει. ‘Η αἰτιότητα δὲν ισχύει παρὰ μόνο κατὰ πιθανότητα. Οἱ ἐπιστημονικοὶ αἰτιώδεις νόμοι ἐν γένει, δὲν ἔχουν παρὰ χαρακτῆρα στατιστικό, δηλαδὴ ἀναφέρονται σὲ μέσες τιμὲς ποὺ βγαίνουν ἀπὸ πολυάριθμες παρατηρήσεις καὶ δὲν ισχύουν παρὰ σ’ ὠρισμένες περιπτώσεις κατὰ προσέγγιση. ‘Η ἀρχὴ τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνέργειας, ἡ ἀρχὴ τοῦ Carnot, ἡ ἀρχὴ τοῦ Νεύτωνος, ἡ ἀρχὴ τοῦ Lavoisier, ἡ ἀρχὴ τοῦ Mayer,—ποὺ εἶχαν ὡς αὐτὴ τὴν ἡμέρα ἀσυζήτητη ἄξια,—ἀπειλοῦνται ἀπὸ τὶς νέες ἐμπειρίες,—ὅπως ἄλλωστε οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς πιὸ παληὲς καὶ πιὸ ἀγαπητές μας παραστάσεις. ‘Ἄλλὰ μὴ τάχα οἱ πιὸ πρόσφατες φυσικὲς ἐρμηνεῖες τοῦ σύμπαντος μᾶς παρέχουν βεβαιότητα; ‘Η θεωρία τῆς σχετικότητας,—τοῦ συμπλέγματος χρονοχώρος,—στηριγμένη στὸν Michelson (ἡ ταχύτητα τοῦ φωτὸς μένει ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ φωτισμένου σώματος) καὶ στὴ μὴ-εὐκλείδεια γεωμετρία τοῦ Riemann, προπαρασκευασμένη μαθηματικὰ ἀπὸ τὸν Lorentz καὶ τὸν Minkowski,—δὲν θεωρεῖται ἐρμηνεία, ἄλλὰ εἰκόνα — ἀληθινὰ ὑψηλοῦ στύλ,—παράσταση τῆς φυσικῆς πραγματικότητας μὲ προσέγγιση μεγαλείτερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἔδινε ἡ κλασσικὴ μηχανική. ‘Η περίφημη θεωρία τῶν quanta τοῦ Planck,—ποὺ μαζὶ μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Niels Bohr γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ κατασκευὴ τῶν ἀτόμων, κατέστρεψαν τὴν νευτῶνεια ὑπόθεση τῆς σταθερῆς μάζας,—δὲν θεωρεῖται παρὰ μιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερες εἰκόνες,—quanta, λόντα, ἥλεκτριόντα, σύμπλεγμα «χρονοχώρος»,—ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ νεώτερη φυσικὴ γιὰ νὰ ἔξηγήσῃ τὸ φυσικὸ σύμπαν.

‘Εὰν σκεφθῇ κανεὶς ἀκόμη μὲ πόση ταχύτητα ἄλληλοδιαδέχονται οἱ πιὸ παράδοξες ὑποθέσεις,—ὅπως, αἴρνης, ἡ ὑπόθεση τῆς ἀσυνέχειας τοῦ χρόνου ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν κβαντικὴ μηχανική,—οἱ πιὸ παράδοξες εἰκόνες ποὺ ἀντιφάσκουν μεταξύ τους καὶ κατατρ-

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ρανοῦν τοὺς σοφοὺς μὲ τὶς ἀντινομίες τους καὶ τὶς συνέπειές τους, θὰ πεισθῇ χωρὶς ἄλλο πώς ή ἐπιστήμη ἔφθασε πολὺ κοντά στὸ τελευταῖο δριό τῶν ἐσωτερικῶν δυνατοτήτων της καὶ πώς βαδίζει πειὰ πρὸς ἓνα τέλος μοιραῖο καὶ ἀναπόφευκτο. Ἐάλλα θὰ εἶχε μόλις ταῦτα ἀδικο. Ἡ ἐπιστήμη, παρ' ὅλη τὴν κατάπτωσή της, διατηρεῖ ἀμείωτη τὴν ἀξία της καὶ τὴν σημασία της. Οἱ σπουδαιότεροι κλάδοι της: ἡ ἀστρονομία, ἡ γεωλογία, ἡ βιολογία, ἡ ἀνθρωπολογία. Θὰ ἔξακολουθοῦν πάντοτε νὰ μελετοῦν μὲ τὸν τρόπο τους τὰ περιωμένα τοῦ ἀστρικοῦ σύμπαντος. τοῦ πλανῆτου μας, τῶν ζωντανῶν ὅντων, τοῦ ἀνθρώπου,—καὶ τὰ συμπεράσματά τους θὰ εἶναι πολύτιμη προσφορὰ στὸ ὑψηλὸ ἔργο τῆς φιλοσοφίας. Ἐάν μάλιστα χαλαρώσουν ἐπὶ τέλους οἱ στενοὶ δεσμοὶ της μὲ τὴν μαθηματική,—χωρὶς νὰ διακοποῦν ἐντελῶς: ὁ ἀπειροστικὸς λογισμός, αἴφνης. δὲν ἔχει ἀπειληθεῖ σοβαρὰ ὡς μέθοδος ἐπιστημονικῆς ἔρευνας,—ἐὰν δὲν ἔξακολουθήσῃ νὰ χάνεται σὲ νεφελώδεις γενικεύσεις, ἐὰν δὲν ἀφήσῃ στὸ ἔξης νὰ τῆς ἐπιβάλλονται οἱ ἀριθμοί, οἱ τύποι καὶ τὰ σχήματα, ἐὰν μ' ἕνα λόγο γίνη ἐπὶ τέλοις ἐπιστήμη ζωντανή· τότε ἡ διαφορά της ἀπὸ τὴν φιλοσοφία δὲν θὰ εἶναι πειὰ στὴν ἀξία, ἀλλὰ περίπου μόνο στὴν μέθοδο.

Βαδίζουμε,—θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ τὸ πιστεύω,—πρὸς μιὰ ἐπιστήμη ποὺ θὰ θεμελειώνεται στὴν ἀμεση ἐμπειρία καὶ δχι στὰ λογικὰ τεχνάσματα καὶ στὰ τεχνητὰ σύμβυλα, πρὸς μιὰ ἐπιστήμη ποὺ θὰ εἶναι κάθε φορὰ πιστὸ πορτραῖτο τῆς αὐξουσας ἐμπειρίας, ποὺ θὰ ξέρῃ νὰ ἔγκαταλείπῃ τὸ esprit de geometrie καὶ νὰ ἐπικαλεῖται, σ' ὡρισμένες περιπτώσεις, τὸ esprit de finesse. Ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ φτάσῃ κάποια στιγμὴ τὴν οὐσία τοῦ πραγματικοῦ. Καὶ μολονότι δὲν θὰ κατέχῃ πάλι παρὰ ἕνα μέρος τοῦ πραγματικοῦ καὶ δὲν θὰ κατορθώσῃ ποτὲ ν' ἀγκαλιάσῃ τὴν δλότητά του, τούλαχιστο ἡ δλότητα αὐτὴ θὰ εἶναι τὸ δριό δπου θὰ προσεγγίζῃ ἐπ' ἄπειρον σὰν τὶς γεωμετρικὲς παραβολὲς καὶ ὑπερβολές . . .

3

Καμιὰ ἀμφιβολία τώρα: μόνη ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ κλειδὶ τῆς πραγματικότητας. Εἶναι τὸ τελευταῖο καὶ μοναδικὸ μέσο γιὰ νὰ γνωρίσουμε,—τούλαχιστο στὶς μεγάλες του γραμμές,—τὸ δλικὸ εἶναι. Καὶ πῶς νὰ μὴν εἶναι; Ἡ φιλοσοφία ἔχει τὴν ἴκανότητα νὰ μᾶς μεταφέρῃ, σὰν ἀπὸ μαγεία, στὴν καρδιὰ τῆς πραγματικότητας· καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ βλέπουμε στὶς ζῶντες ἔκεινες

δπου πέφτει ἡ μεγάλη σκιὰ τοῦ μυστηρίου. Δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ συλλάβῃ, τὸ ὑπογράμμισα στὴν ὥρα τοῦ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου,—τὸ μυστήριο αὐτὸς καθ' ἑαυτό, οὔτε νὰ τὸ ἔξηγήσῃ. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν φυσιογνωμία του, χωρὶς ἄλλη ἔξηγηση,—ὅπως συλλαμβάνει κανεὶς τὶς γραμμὲς ἐνὸς τοπείου ἢ ἐνὸς πορτραίτου σ' ἕνα πίνακα ζωγραφικῆς, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἔξηγήσῃ τὸ μυστικὸ τῆς τέχνης ποὺ τοῦ δίνει τὸ βαθὺ του θελγητρο καὶ ποὺ τὸ ἀγνοεῖ, ἐξ ἄλλου, κι αὐτὸς ὁ φορέας του, ὁ καλλιτέχνης.

‘Η ἐπίστημη ἀγκυλῶνει τὴν οωμαλέα της λογικὴ στὸ νόμο τῆς ἡμέρας. ‘Η φιλοσοφία ὑπακούει στὸ πάθος τοῦ λυκόφωτος, στὸ πάθος τῆς νύχτας. Ρίχνει ἀποφασιστικὰ τὸ διορατικό της βλέμμα ἐκεῖ ποὺ ἀρχίζει νὰ συνρραπώνῃ’ καὶ προχωρεῖ τολμηρὰ ὡς τὴν πιὸ βαθειὰ νύχτα. ‘Ο Ἐγελος τὴν συγκρίνει μὲ τὴν γλαῦκα τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ ἀρχίζει τὸ πέταμά της μὲ τὸ λυκόφως. Κι ἀληθινὰ ἐκεῖ ποὺ ἡ ἐμπειρικὴ γνῶση σκοτεινιάζει κι ἀρχίζουμε νὰ μὴ βλέπουμε καθαρά, ἡ φιλοσοφία δοκιμάζει τὸ δικό της φῶς.

Εἶναι μιὰ ἀληθινὴ χάρη τῆς ψυχῆς ἡ φιλοσοφία, μιὰ δωρεὰ πρὸς τὸν ἀνθρώπο ποὺ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ισοφαρίσῃ. ‘Ο Πλάτων τὴν προσαγορεύει στὸ Φαιδρο «θεῖα» καὶ στὸν Τίμαιο τὴν δορίζει,—δὲν εὑρήκαμε ἄλλο βαθύτερο καὶ πιὸ σεβαστὸ δρισμό,—ῶς ἀγαθὸ ποὺ «μεῖζον οὐτ' ἥλθεν οὐθ' ἥξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωροθὲν ἐκ θεῶν».

Νὰ μπαίνῃ σ' ἐπαφὴ μ' αὐτὴ τούτη τὴν πραγματικότητα, νὰ ἐπικοινωνῇ μαζί της μὲ τὴν πιὸ βαθειὰ συναναστροφή, μὲ τὴν ἀγάπη, μὲ τὴν ἀμεση παρατήρησην νὰ ἐπιχειρῇ, μὲ τὴν ἐνόραση, δηλαδὴ μὲ τὴν πνευματικὴ συμπάθεια, νὰ συλλάβῃ τὴν ὑψηλὴ ἐκείνη σκέψη ποὺ φέρνει τὸ φῶς της ὡς τὶς τελευταῖς βάσεις τῆς ζωῆς καὶ, ἀπὸ κεῖ, στὸ δίλικὸ εἶναι καὶ, τέλος, στὴν ἀρχὴ του: αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας. Νὰ ὑψώνῃ τὴν σκέψη του, μὲ μιὰ προοδευτικὴ ἐμβάθυνση καὶ μὲ μιὰ αὔξουσα—νὰ ποῦμε ἔτσι—διαστολή, ὡς νὰ τῆς δώσῃ τὸ πνευματικὸ ἀνάστημα ποὺ θὰ τὴν ἔξισώσῃ—μὲ κάποιο τρόπο κι ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸ—μὲ τὸ «Σύμπαν»: αὐτὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ φιλοσόφου.

‘Η φιλοσοφία εἶναι λοιπὸν μιὰ γνώση πολὺ ὑψηλὴ ποὺ ὑπερβαίνει ἀπεριόριστα τοὺς τομεῖς τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Δὲν ἔχει σκοπό, ὅπως ἔλεγα στὸ προηγούμενο ἐδάφιο, νὰ συνθετοποιῇ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ίδιαίτερων ἐπιστημῶν, νὰ τὰ συνοψίζῃ, νὰ τὰ ἀναλύῃ ἢ ἔστω νὰ τὰ μεγεθύνῃ ὡς ἕνα πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ γενικότη-

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

τας. Δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ συνόλη ἐπιστήμη. Δὲν προορίζεται ἀκόμη νὰ ὠθήσῃ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη ως τὸν ὑψηλώτερο βαθμὸν ἀφαιρέσεως καὶ γενικεύσεως, νὰ διαστείλῃ—χρησιμοποιώντας ἐκ περιτροπῆς τὴν ἀφαιρέση καὶ τὸν δρισμό, τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν σύνθεση, τὴν ἐπαγωγὴ καὶ τὸ συμπερασμὸν—τὶς διαλεκτικὲς λειτουργίες τοῦ πνεύματος, ως τὴ μεγαλείτερή τους δύναμη καὶ εὐκαμψία. Ἡ φιλοσοφία εἶναι αὐτὸ ποὺ δὲν εἶναι προσιτὸ στὴν ἐπιστημονικὴ διάνοια, ἡ ἄμεση ἐξωτερικὴ βεβαιότητα, ἡ αὔξουσα ἐμβάθυνση καὶ συμμετοχὴ στὴν πραγματικότητα, ἡ μυστηριώδης ἐπιφῆ μὲ τὸ ἀντικείμενό της, ἡ ὑψηλὴ καὶ πλατειὰ σκέψη ποὺ ἀναβλύζει αὐθόρυμητα ἀπὸ μιὰ ὑπέρτατη προσπάθεια ἐνοράσεως, ἡ τραγικὴ λογικὴ τῆς σκέψεως αὐτῆς, μιὰ μέθοδος τέλος πνευματικῆς ἔρευνας στὴν πιὸ ὑψηλὴ ἔννοια ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ πεπρωμένο καὶ τὴ μυστηριώδη καταγωγὴ τῶν ἰδιαίτερων κόσμων ποὺ ἀφθονοῦν στὸ μεγαλοπρεπὲς «Σύμπαν» τῆς ἀστρονομικῆς μας παρατηρήσεως, μ' ἓνα μόνο βλέμμα τοῦ πνεύματος, πλατὺ καὶ διεισδυτικό, ποὺ δὲν διδάσκεται καὶ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιφρούρες.—Τὰ προβλήματα ποὺ τὴν ἀπασχολοῦν, συμπληρώνουν ἡ, καλλίτερα, πλαταίνουν ἀπεριόριστα τὰ ἐπιστημονικὰ προβλήματα: εἶναι, ἐν πρώτοις, προβλήματα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, συνεπῶς τῆς ἐπιστήμης τοῦ ὑποκειμένου, ποὺ ἀπαιτοῦν κριτικὸ ἔλεγχο, περιωρισμένο—γιὰ ν' ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο τῆς ἀναλυτικῆς ἀποσυνθέσεως· εἶναι, ἔπειτα, προβλήματα τῆς μεταφυσικῆς, συνεπῶς τῆς ἐπιστήμης τοῦ δλικοῦ εἶναι—τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν πεπρωμένων του,—ποὺ ἡ καθαρὴ θεωρία, δηλαδὴ ἡ ἄμεση γνώση ἡ ἐντελῶς ἀνιδιοτελῆς κι ἔξω ἀπὸ κάθε πρακτικὴ ἐπιφρούρη ἡ ἐνδιαφέρον, θὰ ἐπιζητήσῃ νὰ βρῇ τὸ κλειδὶ τῆς λύσεώς των· εἶναι, τέλος,—ἔὰν παραλείψουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἴστορίας, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῆς τέχνης, ποὺ συνδέονται ἄμεσα ἡ ἔμμεσα μὲ τὰ προηγούμενα καὶ τὸ ἐπόμενο,—προβλήματα τῆς ἡθικῆς, συνεπῶς τῆς πρακτικῆς καὶ τῶν κανόνων τῆς διαγωγῆς, δπου τὸ μεταφυσικὸ δραμα καὶ ἡ ἴστορικὴ ἔμπειρία θὰ δώσουν τὰ ἀναγκαῖα ἔρεισματα.

Ἄπὸ μιὰ τέτοια ἀποψη κοιταγμένη ἡ φιλοσοφία, δὲν μπορεῖ ν' ἀποκρυσταλλωθῇ σ' ἕνα σύστημα ἡ σ' ὀρισμένες θέσεις: ζεῖ μ' ἓνα τρόπο μέσα στὴν τραγικὴ ψυχὴ τῶν φιλοσόφων κι ἀπὸ κεῖ δανείζεται τὸν ἐξωτερικὸ ωθητικό της. Ἡ ἀλήθεια ποὺ τὴν ζωογονεῖ δὲν εἶναι μιὰ ἀλήθεια ἀφηρημένη—ἔργο τῶν συστηματικῶν ἐργατῶν τῆς σκέψεως—ἀλλὰ μιὰ ἀλήθεια ζωντανή, ὑψηλή, ἀποκαλυπτική, με-

ταφραζόμενη κυρίως σὲ μεταφορὲς καὶ εἰκόνες, μιὰ ἴδεα, τέλος, ἀνοιχτὴ σὲ ἔνα δοῖζοντα πολὺ πλατὺ καὶ ποὺ μένει πάντοτε ἔνα γεγονὸς μιᾶς ἐσωτερικῆς βεβαιότητας πολὺ βαθειᾶς.

‘Η συστηματικὴ φιλοσοφία τῶν οἰκοδόμων τοῦ a priori—ἔργο μεγαλοφυοῦς τεχνικῆς νοήσεως,—δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ γνήσια, πηγαία φιλοσοφία. Εἶναι ἔνα ὑψηλὸ ποίημα τοῦ καθαροῦ λόγου, ὃπου ἀκούει κανείς, μὲν ἔνα αἴσθημα θαυμασμοῦ, τὴν αἰωνία ἐπωδὸ τῶν αἰωνίων ἐννοιῶν, ποὺ ἐδρεύουν ἔξω ἀπὸ τὸ διάστημα καὶ ἀπὸ τὸ χρόνο, δπως οἱ Ἱδέες τοῦ Πλάτωνος καὶ οἱ Μητέρες τοῦ Γκαῖτε. ‘Υπάρχει, στὴν ἵστορίᾳ τοῦ πνεύματος, μιὰ σκέψη ἀντιοῦσα ποὺ ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ ὄραμα μιὰ γνώση διαισθητικὴ καὶ τὴν συστέλλει, μὲ αὔξουσα δύναμη, σὲ μιὰ βεβαιότητα ἐσωτερικὴ ποὺ δὲν ὑποφέρει ἀμφιβολίες’ καὶ μιὰ σκέψη κατιοῦσα, πού, μὲ καὶ χάρη στὸ λόγο, ἀντανακλᾶ πάτη τὴ διαισθητικὴ γνώση σὲ μιὰ δημιουργικὴ λογικὴ τῶν ἴδεῶν, σὲ μιὰ πνευματικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπὸ τὶς πιὸ πλαστικές, σὲ μιὰ διακοσμητικὴ τῶν ἀντιλήψεων ἀπὸ τὶς πιὸ πλούσιες καὶ σὲ μιὰ μαθηματικὴ ἀπὸ τὶς πιὸ ὑψηλές: ἡ φιλοσοφία τῶν οἰκοδόμων εἶναι ἡ ἔκφραση ἡ πιὸ ζωηρὴ αὐτῆς τῆς κατιούσης. ‘Αποσιωπώντας ἡ παρερχόμενη τὰ πιὸ ἀγωνιώδη προβλήματα ποὺ διεγείρει ἡ πραγματικότητα, σμίγει καὶ πλέχει, μὲ μιὰ εὐτυχισμένη δεξιότητα, τὶς γενικὲς ἀφηρημένες ἴδεες καὶ τὰ σύμβολα, τοὺς νόμους καὶ τὶς λογικὲς ἀρχές, δπου ἐπιθέτει κάθε φορὰ τὰ χρώματα ποὺ διαλέγει ἀπὸ τὴν παλέττα τῆς αὐστηρῆς λογικῆς μας.

Μετάπτωση ἀπὸ τὸν ὄραματισμὸ καὶ τὸν πηγαῖο φωτισμὸ στὴν ἔρευνα καὶ στὴ δοκιμασία τοῦ μεταφυσικοῦ μας ὄραματος: ἔτσι θὰ μπορούσαμε, προσωρινὰ καὶ πρόχειρα, νὰ τὴν ὀνομάσουμε. Γιατὶ ἔκεινο ποὺ προπαντὸς τὴν διακρίνει εἶναι μιὰ προσπάθεια ἀναλύσεως, μετρήσεως, ἀποσυνθέσεως τῆς ἀρχικῆς ἐνοράσεως—μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐπιδέξιους χειρισμοὺς τῆς κατιούσης διαλεκτικῆς,—γιὰ νὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ ἐπὶ τέλους μὲ τεχνητὲς διευθετήσεις ἀφηρημένων ἴδεῶν μεγάλου στύλ. ‘Η τεκτονικὴ τῶν συστημάτων ἔδω ἔχει τὴν ἀφετηρία της. Μὴ μπορώντας νὰ φωτίσουμε ἐσωτερικὰ τὸ ὄραμα, προσπαθοῦμε νὰ τὸ φωτίσουμε ἀπ’ ἔξω, γιὰ νὰ πάρουμε ὀρισμένες ἀπόψεις του ποὺ ἐπιτρέπουν μιὰ πλήρη «γνώση» τους in abstracto. ‘Ετσι ὅμως, χάνουμε μὲ τὸν καιρὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀρχικό μας ὄραμα, ποὺ προηλθε, μὲ μιὰ ἀναγκαιότητα πολὺ βαθειά, ἀπὸ τὴν ἀμεση ἐπικοινωνία μας μὲ τὴ συνόλη πραγματικότητα· κι ἀρχίζουμε νὰ χτίζουμε, δανειζόμενοι τὰ ὑλικὰ ἀπὸ τὴν αὐστηρὴν

ΚΕΦΑΛΑΙΑ

λογική, χτίσια μαγνητικῆς δυνάμεως πού, γιὰ ἔνα χρονικὸ διάστημα, θαρροῦμε πώς ἀντικατοπτρίζουν πιστὰ τὴν ἀληθινὴ πραγματικότητα· γιὰ νὰ τ' ἀπαρνηθοῦμε τέλος καὶ νὰ ἔσται γνώση, μὲ νέες ἔλπιδες καὶ νέα ἐμπιστοσύνη, στὴ ζωντανὴ φιλοσοφία ποὺ εἶναι ἡ μόνη ἐγγύηση προόδου καὶ τελειώσεως τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως ..

4

Εἴπα ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀδελφὴ τῶν μεγάλων τεχνῶν, προπαντὸς τῆς ὑψηλῆς ποιῆσεως, τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Κι ἀληθινὴ ὑπάρχει πολὺ μεγάλη συγγένεια, ὅπως ὑπάρχει καὶ πολὺ μεγάλη διαφορά, ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν αὐθεντικὴ τέχνη μεγάλου στύλου⁽¹⁾. Τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως ποὺ εἶναι τὸ κύριο θέμα τῆς φιλοσοφίας καὶ ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὸ ἔξαντλήσῃ μὲ ἀπαντήσεις βαθύτερες κι ἐπὶ τέλους δριστικές, εἶναι τὸ κέντρο βαρύτητας καὶ δλων τῶν ὑψηλῶν τεχνῶν. Κάθε ἀληθινὸ καλλιτέχνημα μεγάλου στύλου, θέτει τὰ μυστηριώδη ἔρωτήματα τοῦ εἶναι, μπαίνει σὲ βαθειὰ σκέση μὲ τὴν ψυχή, τὴ διάρκεια, τὴ μοῖρα, σκύβει μὲ γλυκειὰ καὶ πολυφρόντιδη προσήλωση στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς, δοκιμάζει τέλος ν' ἀπαντήσῃ στὰ προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑπάρξεως μας. Ποιὸς μπορεῖ ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ ἀντιστικτικὴ μουσική, ἡ προοπτικὴ ζωγραφική, ἡ ὑψηλὴ λυρικὴ ποίηση μᾶς δίνουν συχνὰ σ' ἔνα μεγάλο βαθμὸ ἔνα ἄμεσο καὶ ἀληθινὸ δράμα τῆς ὑπάρξεως καὶ προχωροῦν μάλιστα ὥς τὶς τελευταῖες καὶ πιὸ ὑψηλὲς ἴδεες μας; Ποιὸς δὲν διακρίνει στὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου ἢ στὰ ποιήματα τοῦ Γκαῖτε,—στοὺς πίνακες τοῦ Ραφαήλ, τοῦ Ντά Βίντσι, τοῦ Ρέμπραντ, τοῦ Ρούμπενς,—στὴ μουσικὴ τοῦ Μπάχ, τοῦ Χαΐντελ, τοῦ Μπετόβεν, τοῦ Βάγκνερ,—στὴν πλαστικὴ τοῦ Μιχαήλ "Αγγελού καὶ τοῦ Ροντέν,—στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀπλότητα ἐνὸς Ἑλληνικοῦ ναοῦ ἢ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάταση μᾶς γοτθικῆς μητροπόλεως,—ἔνα στοχασμὸ βαθὺ καὶ γεμάτο ἐνδιαφέρον: 'Ἡ τέχνη εἶναι γνώση, εὐθεῖα καὶ πηγαία γνώση: κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀμφισβητήσῃ. Μὲ τὴν αἰσθητικὴ ἐνόραση, ποὺ δὲν ἔχωριζει ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ ἐνόραση παρὰ στὸ βάθος, συλλαμβάνει ἔνα ἄμεσο δράμα τοῦ πραγ-

(1) Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπίσης μιὰ τέχνη μεγάλου στύλου, ἀλλὰ πολὺ σύσιαστικώτερη ἀπὸ τὶς καθαυτὸ τέχνες καὶ μὲ ἀπείρως εὐδύτερο δρίζοντα. Εἶναι μιὰ γνήσια τέχνη, δσον ἀφορᾶ τὰ μέσα τῆς ἐκφράσεως, ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἐπιστήμη μεγάλου βαθμοῦ καὶ στύλου, δσον ἀφορᾶ τὴ μέθοδο τῆς καὶ τὸ σκοπό της ποὺ εἶναι ἡ ἀλήθεια ἡ ζωντανὴ καὶ βαθειά.

ματικοῦ καὶ δοκιμάζει ἔπειτα νὰ τὸ μεταδώσῃ μὲ δὲ τὰ μέσα ποὺ διαθέτει, μὲ τοὺς ἥχους, τὰ χρώματα, τοὺς τόνους, τὶς λέξεις, τὶς γραμμές. Ἀλλὰ τότε γιατί δὲν μᾶς ἀρκεῖ — ὡς μέθοδος, ὡς πηγή, ὡς δυνατότητα γνώσεως; Γιατί ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ μόνη ἀληθινὴ καὶ γνήσια ἐπιστήμη — στὴν ὑπέρτατη ἔννοια τῆς λέξεως:

‘Η τέχνη εἶναι προπαντὸς ἡ ὑψηλὴ φυσιογνωμικὴ παντὸς ὅ, τι εἶναι ἀνθρώπινο καὶ πολὺ σπάνια δοκιμάζει νὰ προχωρήσῃ ὡς τὸ τελευταῖο καὶ πιὸ ὑψηλὸ δράμα τοῦ ὄλικοῦ εἶναι. Πιστὸς καθρέφτης τῆς ζωῆς, δὲν παρουσιάζει ἐν τούτοις παρὰ ὠρισμένες ἀντανακλάσεις της. Παρουσιάζει προπαντὸς τὴν λαμπρή της ἐπιφάνεια μὲ τὰ παιχνιδίσματα τῶν χρωμάτων, τὶς φευγαλέες μορφές, τὰ ἔξωτερικὰ σήματα, τὴν διακοσμητικὴ τῶν ἀντικατοπτρισμῶν· τῆς διαφεύγει ὅμως σχεδὸν πάντοτε ὅ, τι ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο νόημα τῆς ζωῆς, δηλαδὴ οἱ βαθύτερες σχέσεις της μὲ τὸν κόσμο, τὸ σύμπαν, τὴν μοῖρα, τὸ χρόνο, τὸ Θεό. Διαπιστώνει βέβαια τὸ πεπρωμένο, ἀποθεώνει τὸ ἀπρόβλεπτο καὶ τὸ τυχαῖο, ἀνατείνεται χωρὶς νὰ ξέρῃ — ἐν σχέσει πάντοτε μὲ τὴν οὐσία τῶν προβλημάτων — γιατί, θεᾶται ἐξ ἀπόπιον τὴν πονηματικότητα, ἀλλὰ τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ προσμένει κανεὶς γὰρ ὁθήσῃ τὴν ζωντανή της καὶ πηγαία σκέψη ὡς τὴν ἀκρι τῶν προβλημάτων, μᾶς μεταφέρει ξαφνικά, μὲ μαγικὴ ἀληθινὰ δεξιότητα, στὰ ἔαρινὰ ἡ φθινοπωρινὰ τοπεῖα, στὶς χρυσὲς ἀποχρώσεις τῶν δειλινῶν, στὶς ἀτμώδεις διαφάνειες τῆς πρωΐνης ἀφυπνίσεως τῶν δασῶν, στὶς ἀλυσσίδες τῶν μακρυνῶν βουνῶν, στὰ πιὸ παράξενα δράματα.

Τὸ ὑπογραμμίζω. ‘Η τέχνη δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ ἔννοια βαθειὰ καὶ διαρκῆ τῆς ὑπάρξεως. Ἡ ἐνόρασή της δὲν ἔχει τὸ βάθος τῆς φιλοσοφικῆς ἐνοράσεως. Ἐπειτα δὲν ἐλέγχει τὶς γνώσεις της, δὲν ἔξακριβώνει τὴ γνησιότητά τους· ἀλλὰ μᾶς τὶς παραδίδει, μὲ μιὰ παιδικὴ ἀφέλεια καὶ ἀμεριμνησία, δπως τὶς συλλαμβάνει, στὴν καθαρὴ λοιπὸν — νὰ πῶ ἔτσι — διαισθητικὴ τους ἀρετή. Μὲ ἔνα λόγο: ‘Η τέχνη εἶναι ἡ φιλοσοφία πρὸν ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ — ἐννοῶ τὴν κάθετη καὶ διεισδυτικὴ διαλεκτικὴ — καὶ τὸν αὐστηρὸ διαλεγχο, ποὺ στηρίζεται — δπως διείλει — στὰ ἐπιστημονικὰ ἀποτελέσματα τὰ πιὸ στερεὰ καὶ ἀληθινά . . .

5

Στὶς προηγούμενες σκέψεις μας ἔμεινε ἔνα ἔρωτημα ἀνοιχτό: τί εἶναι ἡ ἐνόραση; Πῶς ἐννοῶ, τὶ περιεχόμενο δίνω σ' αὐτὸ τὸν δρό, ποὺ τόσο συχνὰ τὸν ἀνέφερα, καὶ ποὺ μὲ τόση δυσπιστία—καὶ συγχνά: μὲ περιφρόνηση — τὸν κοιτάζουν οἱ ἀνώτεροι λογικοί;